

Mortlar och pepparkrossare hos svensk allmoge.

Af

Nils Lithberg.

För att krossa och till mjöl förvandla den säd eller de andra fröslag, som användts i människans dagliga hushållning, hafva af ålder användts två metoder. Den ena består i att säden rifves — males — sönder mellan två stenar, och det redskap, som härvid användes, är kvarnen i dess olika former. Den andra består i att säden stötes sönder i en stor mortel af trä, den s. k. stampan. Dylika stampor förekomma ännu i dag bl. a. i Södra Ryssland och hafva äfven intill senaste tider varit i användning i Nordsverige.

Jämte de för mjöl afsedda frukterna förekomma, som bekant, äfven andra ingredienser i den dagliga födan, hvilka för att kunna användas till matberedning behöfva förarbetas till fint fördeladt mjöl. Jag syftar på salt, socker, peppar och andra kryddor. Äldst af dessa är otvifvelaktigt saltet, hvilket med säkerhet redan 2,000 år före vår tideräknings början spelat en stor roll i europeiskt närings- och handelslif. För saltets och de öfriga kryddornas förmalning voro de stora stamporna olämpliga. Malningsverktygen för dem gjordes mindre, men på grund af de lagar, som bestämma vägarna för all mänsklig utveckling, blef det de för sädesmalningen skapade formerna, som blefvo de grundläggande äfven för de mindre och lätthandterligare kvarntyperna. Så har vid saltkrossningen i hemmen ända in i senaste tider användts en bräda och en sten, i direkt fortsättning af den forntida handkvarnen. Vanligast var dock stampan i förminskad form i det slags husgeråd, som vi kalla morteln.

Den vanligaste form, under hvilken stampen uppträder — jag afser här endast handstampen, icke de mekaniska stamporna — är pokalformen, fig. 1, men äfven primitivare former bestående endast af en urholkad, till det yttre obearbetad trädstam förekommer.

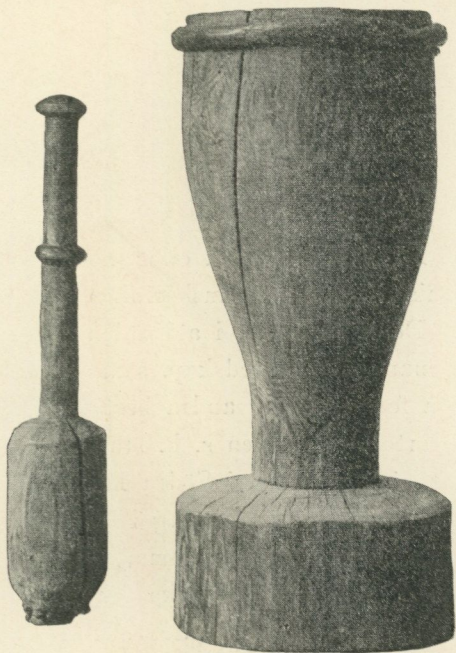

Fig. 1. Grynstampa.
Västerbotten, Nederkalix. Nord. M. 76,988.
 $\frac{1}{8}$ nat. storl.

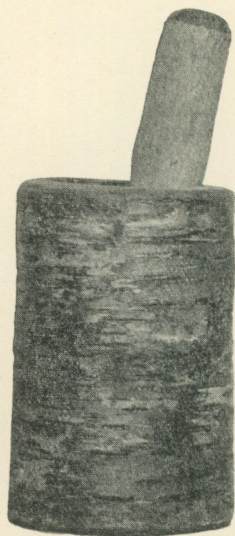

Fig. 2. Trämortel.
Västerbotten, Nederkalix. Nord. M. 76,982.
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Ej sällan träffa vi mortlar förfärdigade på sistnämnda sätt, bestående endast af en urholkad björkstubbe, fig. 2, från Västerbotten. En annan synnerligen ursprunglig typ finna vi i fig. 3 från Småland. Äfven denna utgöres af ett groft urholkadt trästykke, och för att den skall kunna stå stadigt, har den försetts med en klumpig fot. Typen förekommer sparsamt. I Nordiska Museets samlingar är den företrädd från Småland, Västergötland och Skåne. I det här afbildade exemplaret fyller stöten hela holken. I de västgötska och skånska är holken vidare än stöten.

Ojämförligt mycket vanligare är emellertid, att föremålet erhållit en yttre bearbetning, och det blir då, som nyss nämndes, stampen i sin karakteristiska pokalform, som här upprepas i förminskad skala.

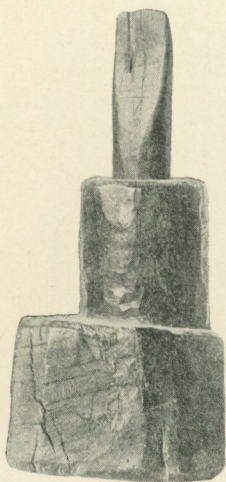

Fig. 3. Trämortel.
Småland. Nord. M. 9,731.
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

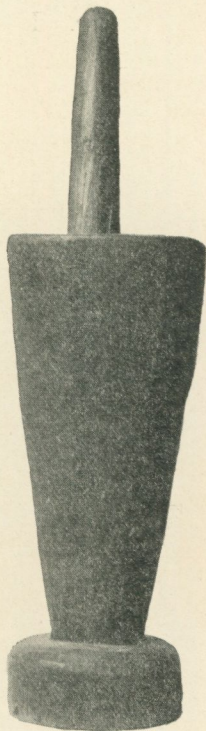

Fig. 4. Trämortel,
»Skogskvarn». Värmland,
Hvitsand. Nord. M. 87,760.
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

En sådan är morteln fig. 4, från Värmland. Släktskapen mellan denna och den ofvan afbildade stampen är uppenbar.

Vanligen äro dessa mortlar inuti koniska. I flera fall händer det dock, att botten har en rörformig lodrät fördjupning, så att stöten, när den är nedsatt i morteln, står rakt upp. Krossningen kan icke här hafva skett genom stötning utan måste hafva försiggått genom vridning och succesivt tryck. Bland de rikhaltiga anteckningar rörande Värmlandsfinnarnes lif, som samlats af N. Keyland och förvaras i

Nordiska Museet skrifver denne¹: »Trämortlarna [i pokalform] vanligen kallade skogskaffekvarnar äro i bruk endast undantagsvis på de norra finnskogarna, men de påträffas här och där öfverallt. Bruket af trämorteln är ej detsamma som af järnmorteln, i hvilken ämnet stötes sönder. I trämorteln däremot vrides pinnen omkring kanterna krossande sönder ämnet mot dessa».

Notisen är af ett alldeles särskildt intresse, framförallt eftersom den sätter den nedan beskrifna svarfvade pepparkrossarens uppkomst i sin rätta belysning. Men härtill kommer, att den illustrerar ett arbetsätt, som måste hafva mycket gamla anor. I den grekiska litteraturen träffas såväl ordspråksvis som i annat sammanhang uttrycket *ἐπέρου περιτροπή*, hvilket ordagrant öfversatt betyder »mortelstötens kringvridande». Uttrycket användes enligt de lexikaliska handböckerna bildligt om en, som alltid vrider sig rundt inom samma krets, som alltid håller sig till samma sak och likväl icke blir färdig, alldeles så som mortelstöten eller borret alltid vrides omkring på samma plats. Sammanställningen af mortelstöt och borr är slående. Så vidt jag vet är den anförda anteckningen från Värmland den enda, som ger den fullt tillfredsställande förklaringen till den annars för vårt betraktelsesätt rätt egendomliga liknelsen.

Primitiva mortlar sådana som den nyss anförda förekomma också i andra former. Fig. 5 från Härjedalen står den fig. 2 afbildade mycket nära, fig. 6 från Dalarna visar oss pokalformen ytterligare betoad, och fig. 7—8 från respektive Ångermanland och Dalarna visa oss prof på ornerade former af den grundtyp, vi gjorde bekantskap med i fig. 4. Slutligen visar oss fig. 9 från Uppland en senare utvecklingsform, hos hvilken den från stampan ärfda grundformen är på väg att försvinna.

Liksom den pokalformiga stampan, så förekommer också morteln af motsvarande form ännu flerstädes hos bondbefolkningen på Europas fastland, framför allt i de slaviska länderna².

¹ Mskr. af N. Keyland, häft. 5 sid. 169, med fig. 411 och 412.

² Maurizio, Verarbeitung des Getreides zu Fladen. Anzeiger f. Schweiz. Altertumsk. XVIII, Zürich 1916, sid. 9.

Fig. 5. Trämortel.
Härjedalen, Tännäs.
Nord. M. 103,528.
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

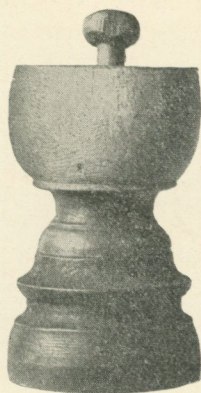

Fig. 6. Trämortel.
Dalarna, Rättvik.
Nord. M. 64,035
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Fig. 7. Trämortel.
Ångermanland, Junsele. Nord. M. 72,372.
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

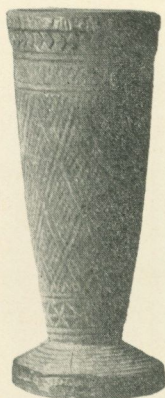

Fig. 8. Trämortel.
Dalarna, Orsa. Dat. 1875.
Nord. M. 13,300.
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

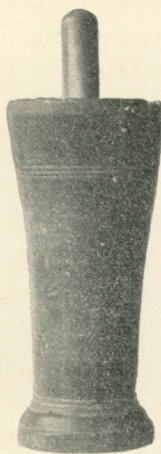

Fig. 9. Trämortel.
Uppland, Håtuna. Nord. M.
4,260. $\frac{1}{4}$ nat. storl.

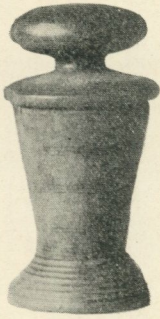

Fig. 10. Pepparkrossare. Uppland, Häfverö. Nord. M. 1,756. $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Fig. 11. Pepparkrossare. Småland, Gladhammar. Nord. M. 3,665. $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Fig. 12. Pepparkrossare. Småland, Skirö. Nord. M. 7,783. $\frac{1}{4}$ nat. storl.

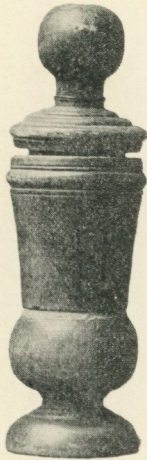

Fig. 13. Pepparkrossare. Småland, Elmeboda. Nord. M. 109,337. $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Fig. 14. Pepparkrossare. Skåne, Torna hd. Nord. M. 10,937. $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Hos oss har denna morteltyp sin hufvudsakligaste utbredning i Norra Sverige (se kartan). Det material, som af mig genomgåts, är endast det, som förvaras i Nordiska Museet. Detta fördelar sig sålunda: Lappland 6 ex., Norrbotten 2, Västerbotten 1, Ångermanland 10, Jämtland 3, Härjedalen 3, Hälsingland 6, Dalarna 7, Värmland 8, Uppland 6, Västergötland 1 och Bohuslän 1.

Den motsvarighet, vi i södra Sverige träffa till den nu beskrifna nordsvenska trämorteln, har ett helt annat utseende. Det är den s. k. pepparkvarnen eller pepparkrossaren, i landets sydligaste delar benämnd pebernittel (fig. 10—14). I motsats till den nordsvenska pokaltypen, som vanligen är täljd, är den sydsvenska pepparkrossaren svarfvad, och detta har gjort, att den sistnämnda visar en synnerligen rik och karakteristisk profilering, en profilering, som dessutom öfverförts till knoppen på själfva stöten, så att denna organiskt växt samman med föremålets ytterkontur i öfrigt. En annan väsentlig skillnad är att stötens undre del växt ut, så att den fyller hela mortelholken. Krossningen sker uteslutande genom vridning, och af denna anledning är stöten vanligen nedtill skodd med ett uppbrutet järnbleck, hvilket tjänstgör som ett slags rifjärn mot ett liknande järnbleck lagt i botten på holken. I många fall är foten så inrättad, att den är ihålig och kan löstas från mortelns öfre del. De förmalda kryddorna rinna då genom det upphuggna järnblecket i holkens botten ner i foten, som sålunda tjänstgör som behållare och vid behof kan tömmas.

Vid första påseendet kan artskillnaden mellan den nu beskrifna pepparkrossaren och den pokalformiga morteln synas vara ringa eller nästan ingen alls. Vid en närmare granskning ter sig saken annorlunda. Redan hos den primitiva morteln från Småland, fig. 3, gjorde vi den iakttagelsen, att stöten är så vid, att den fyller hela holken, samtidigt som andra till denna typ hörande mortlar hade en smalare stöt. Senare funno vi att krossning medelst vridning var det vanliga förfaringssättet äfven för de pokalformiga mortlarna, och att samma förfaringssätt var det redan i det gamla Grekland normala. Genom att stöten i den pokalformiga morteln vidgades, så att den fyllde hela holken, kunde redskapet endast vinna i effektivitet, och något tvifvel om det typologiska sammanhanget mellan pepparkvarnen och den pokalformiga morteln kan då knappast återstå.

I flera fall kunna vi också i den rent yttre formen spåra släktskapen. Så har den här fig. 10 afbildade pepparkvarnen från Uppland i sina grunddrag bibehållit samma form som den ofvan fig. 9 afbildade morteln från samma landskap. Det ojämförligt vanligaste

är dock den nyss påpekade rikare profileringen, på hvilken de tre fig. 11—13 afbildade pepparkrossarna från Småland äro exempel.

Den svarfvade pepparkrossaren är, såsom nyss nämndes, inom Sverige hufvudsakligast begränsad till landets sydligare delar. I Nordiska Museets samlingar fördelar den sig sålunda: Hälsingland 1, Dalarna 3, Värmland 1, Närke 2, Västmanland 4, Uppland 9, Södermanland 9, Östergötland 30, Gottland 6, Öland 10, Småland 35, Västergötland 10, Dalsland 2, Bohuslän 4, Halland 2, Skåne 13, Blekinge 2.

Som vi se, synes typen icke gå nordligare än till Hälsingland; sedan blir den pokalformiga morteln den allenahärskande. Den sistnämnda var sydligast känd från Västergötland, tyvärr utan närmare angifven lokal. Vi hafva sålunda öfver mellersta Sverige en brytningszon, inom hvilken bägge typerna förekomma. Den inbördes fördelningen mellan typerna ter sig sålunda: Hälsingland typ I, 6—typ II, 1; Dalarna 7—3; Värmland 8—1; Uppland 6—9; Västergötland 1—10; Bohuslän 1—4. Norr om denna är typen I allenahärskande, och söder om denna gäller om typen II det samma. Den företer brytningszonens typiska karaktärer med den södra typen allt svagare representerad mot norr och den norra allt svagare mot söder.

Ännu en detalj bör antecknas. Af de 9 i Södermanland förekommande exemplaren af den södra typen kunde två lika gärna hafva hänförts till den norra. Dessa äro nämligen korsningsformer med holken af en grundtyp, som är närmast besläktad med typ II, ehuru den afviker från denna, fig. 15. Stöten är emellertid af den smala, för de nordsvenska typerna karakteristiska formen. Begge exemplaren härstamma från östra Södermanland. Strängt taget bör sålunda äfven detta område räknas till den nyssnämnda brytningszonen, ehuru dess samhörighet med det södra området är kraftigare betonad genom afsaknaden af rent nordsvenska typer. Det behöfver naturligtvis icke sägas, att fynd af sådana mycket väl ännu kunna göras både här och sydligare. Men jag har velat framhålla, hur det material, vi

Fig. 15.
Pepparmortel. Södermanland, Sorunda Nord. M 36,877
 $\frac{1}{4}$ nat. storl.

nu känna, talar ett så tydligt och konsekvent språk i afseende på de bägge typernas geografiska utbredning, att kommande fynd väl kunna fullständiga vår kunskap om den, men helt visst icke störa de redan vunna resultatens riktighet.

Hvilken af de begge typerna, som, fränsedt de nyss påpekade typologiska indicierna, är den äldsta, därom behöfver icke råda någon tvekan. I Södra Sverige, som af naturliga skäl är starkast påverkad af det kontinentala Europas kulturer, måste kulturfenomenen erhålla ett yngre kynne än i de mera aflägsna norra delarna af landet, där arkaismerna på alla områden äro större och talrikare. Den nordsvenska pokalformiga morteln är, såsom varande grynstampen i förminskad skala, den naturligast funna mortelformen, och dess förekomst här och i Ryssland ger vid handen, att typen en gång haft en vida större utbredning, men att den i kontinentalare och för kontinental kultur lättare mottagliga delar af vår världsdel fått vika för yngre företeelser.

Den svarfvade pepparkrossaren förekommer dessutom i Norge. Äfven från Danmark är den känd. I sitt arbete Dansk Bondeliv har Feilberg afbildat en sådan från Jylland.¹ Dess utbredning på kontinenten känner jag icke. Jag har icke påträffat den i Berlins Volkskundemuseum. Däremot förekommer den i Österrike hos huzulerna, de rutheniska bergfolken i Ost-Galizien, hvarifrån Kaindl afbildat ett antal dylika »hölzerne Mörser für Pfeffer» fig. 16—18.² De lokaler, han anför, äro Suczawadalen, Putilladalen och Czeremosz. Typens förekomst här kunde möjligen antyda, att den nått Sverige icke från väster utan från öster, men då den dessutom förekommer på Jylland och i Norge, synes detta föga antagligt, enär dessa bägge länders kulturer i alla andra afseenden synas visa en västlig prägel. Snarast torde företeelsen böra uppfattas analogt med hvad jag nyss yttrade om den nordsvenska morteln. Så nämligen att äfven den svarfvade pepparkrossaren en gång haft en betydligt vidsträcktare utbredning, men att den i Västeuropa fått vika för yngre typer och nu

¹ Feilberg, Dansk Bondeliv. D. 1, 3 opl. Kbh 1910, s. 68.

² Kaindl, Haus und Hof bei den Huzulen. Mitth. d. Anthr. Gesellsch., Wien, XXVI, Wien 1896, sid. 153 fig. 275—282.

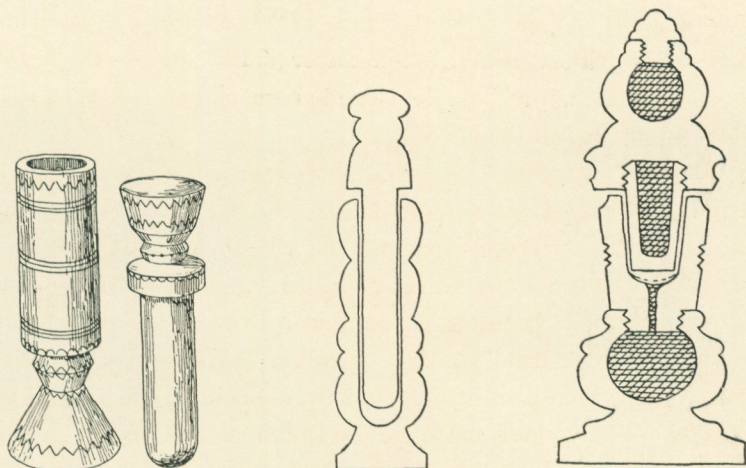

Fig. 16—18. Huzuliska pepparkrossare. Mittheil. d. Anthr. Ges., Wien, fig. 278, 280, 281.

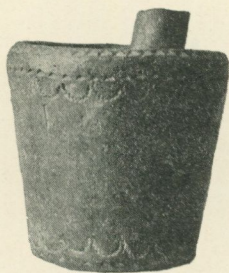

Fig. 19. Lermortel, Östergötland, Hycklinge. Nord. M. 117,783.
 $\frac{1}{3}$ nat. storl.

Fig. 20. Lermortel. Västergötland, Björsäter. Dat. 1863. Nord. M. 47,489.
 $\frac{1}{3}$ nat. storl.

befinner sig fördriven till vissa delar af Skandinavien och till Karpaterdalarna. Under sin flykt för modernare former har den framför sig drivvit den ännu äldre pokaltypen.

Så synnerligen hög ålder torde icke kunna tillskrifvas de svarfvade pepparkrossarna. I Nordiska Museet förekommer en som bär årtalet 1751, alla de andra äro odaterade. Redan tillverknings-sättet, svarfningen, är ett sent indicium, och i den, påtagligen dock yngre formen med de höga horisontala vulsterna står den i nära korrespondens med 1600-talets pokaler i silver och tenn.

För att förtydliga utbredningen af de bägge typerna har jag upprättat en karta öfver deras förekomster (sid. 7). Kartan talar för sig själf. Här må blott några kompletterande anmärkningar göras. Endast sådana föremål, hvilkas härstamning är känd till socken samt i två fall till härad, äro markerade. Af denna grund upptager kartan endast två af de tre kända pokalformiga mortlarna från Jämtland,

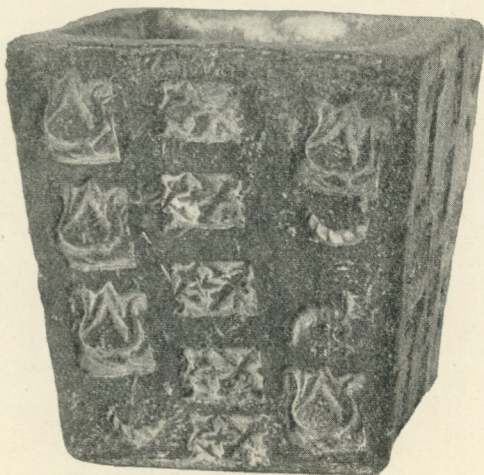

Fig. 21. Lermortel. Jordfynd från Lund.
St. H. M. 2,918. $\frac{1}{2}$ nat. storl.

och den pokalformiga morteln från Västergötland har icke kunnat angifvas, då den endast har den helt allmänna landskapsbeteckningen. Vidare upptagas uteslutande föremål ur Nordiska Museet. Ehuru man vid museet är den förste att erkänna, att samlandet inom många delar af Sverige bedrifvits ytterst ojämnt, torde dock en karta endast öfver museets material statistiskt sedt blifva mera adekvat än om den skulle hafva belastats med de landsortsmuseers inven-

tarier, jag känner, när jag icke kunnat taga del af *hela* materialet i landsorten.

Här må dock en del ytterligare upplysningar äfven från detta håll lämnas. Från Hallands Museum känner jag 8 svarfvade pepparkrossare, däraf 2 från Halland och 3 från Småland, de öfriga med okänd härstamning. Från Kulturhistoriska Museet i Lund känner jag 25 st., men har icke granskat deras härkomst. Smålands Fornsal i Växiö äger 3 st., alla från Ö. Thorsås. Kalmar Museum äger 26 st.: enl. uppgift i katalogen härstamma de flesta från Öland. Jönköpings Museum äger 24 st., däraf 21 från Småland och 3 med okänd härstamning. Borås Museum äger 11 st., däraf 9 från Västergötland, de öfrigas härstamning okänd. Skara Museum äger

19 st., hvaraf 5 från Västergötland; resten saknar härkomstupp-gifter, men sannolikt till väsentliga delar från Skaraborgs län. Lidköpings Museum äger 10 st., alla från Lidköpingstrakten, och Hembygdsmuseet i Rackeby 1 st. Fördeladt på landskap gör detta ett tillskott af: för Halland 2, Småland utom Kalmar län 25, Kalmar län 26 och Västergötland 24, däraf ett 10-tal från Älfsborgs län och resten från Skaraborgs län. Läggas till de sistnämnda de 14 Skaramortlarna utan härkomstuppgift uppnås för sistnämnda län ett tillskott af inemot 30 st.

Dessa siffror äro intressanta af den grund, att de fullständigt stå i öfverensstämmelse med hvad man endast med kännedom om Nordiska Museets material har rätt att vänta. I Nordiska Museets samlingar är Halland företrädt af endast två svarfvade pepparkrossare, österut tilltager frekvensen afsevärdt.

Äfven på annat sätt kan detta styrkas. Å de två hemslöjdsutställningar, som år 1916 afhöllas i Småland, i Oskarshamn och Växiö, hade den förra, som endast omfattade ett par härader omkring Oskarshamn, alltså endast en mindre del af Kalmar län, att uppvisa 5 pepparkrossare, medan den senare, som omfattade hela Kronobergs län, och som på alla områden syntes lämna en synnerligen fyllig illustration till förekomsten af de äldre husgerädstyperna, upptog endast 7 pepparkrossare, däraf 5 från de i länets östra del belägna Konga och Uppvidinge härader. Från Allbo härad härstammade 2 ex.; Kinnevalds och Sunnerbo härader liksom Norrvidinge hade intet enda exemplar att uppvisa.

Till kartan må nu erinras om huru den starkaste förtätningen af de svarfvade pepparkrossarna faller öfver östra delarna af Småland samt öfver Östgötaslätten. Härifrån sticker en kil norrut upp till Vingåker och Närke. Vidare träffa vi i Roslagen en mindre koloni. Det är i sistnämnda fall uppenbarligen den täta kusttrafiken i östra Sveriges skärgård, som varit anledningen till spridningen norr öfver, och som fört typen upp till sin nordligaste lokal, Ljusdal i Hälsingland.

Detta är icke den enda gången vi kunna konstatera kultur-sammanhang utefter den svenska ostkusten. Somliga gånger förekomma nordliga typer ända ner till Kalmar, andra gånger gå de sydliga upp till Bottenhafvet och Finland.

Men vi kunna dessutom göra ytterligare en observation. De sydsvenska motlarna fördela sig öfver två rätt långt från hvarandra skilda områden. Det ena området utgöres af Skåne, det andra af östra Småland—Östergötland samt, väster om Vättern, Skaraborgs län. Öfver hela Kronobergs län liksom öfver Halland och södra Västergötland är, såsom nyss framhölls, typen mera sparsamt företrädd, och dock hafva i de nämnda delarna af Småland och i Halland synnerligen omfattande samlingar gjorts.

De skånska och de ostsvenska pepparkrossarna förete också olikheter i formen. Sålunda hafva de i Skåne förekommande pepparkrossarna i motsats till de ostsvenska nästan aldrig en särskildt markerad fot (jfr. fig. 11—13 och fig. 14). De ostsvenska exemplaren hafva träets naturliga färg, under det att de skånska i regel äro målade med horisontala band i en tunn röd färg. Det vill synas, som om vi här hafva att göra med dialektala skillnader, uppkomna därigenom att den ena gruppen efter att hafva geografiskt afskilts från den andra utbildat sina egna särmärken.

Att afsaknaden af pepparkrossare i södra och västra Småland icke är någon tillfällighet genom bristfälligt insamling betonas genom nu anförda företeelse af den heterogena utvecklingen inom de delar af landet, som ligga på ömse sidor om Kronobergs län. Detsamma har redan tidigare framgått af de anförda förekomsterna i museerna och vid tillfälliga utställningar inom området.

I en hel mängd fall visa nu ifrågavarande delar af Småland jämte Halland och delar af Västergötland stora öfverensstämmelser. Orsaken härtill måste sökas i den geografiska konsolidering, som grundlägges af de halländska älfvarna Ätran, Nissan och Lagan med det vattensystem, som från den sistnämnda går nedåt Växiö och härifrån fortsätter utefter Mörrumsån till Blekinge och Helgeå till östra Skåne. Det är vattenförbindelserna, som lagt grunden till samfärdseln.

Men hvilken kan då orsaken vara till att detta område så godt som fullständigt saknar redskap för kryddkrossning. Helt visst icke den att man icke använt kryddor. Orsaken måste sökas däri, att dessa redskapstyper här varit andra och icke funnit nåd för samlarnas ögon.

Från Västergötland, Östergötland och Småland känna vi en liten grupp mortlar af bränd lera. Formerna äro något växlande, vanligast är den runda, fig. 19; äfven 8-kantiga mortlar förekomma, fig. 20. Nordiska Museet äger en sådan mortel från Hycklinge i Östergötland och tre från Björsäter i Västergötland. Från sistnämnda landskap känner jag dessutom ytterligare 3 ex., ett i Skara Museum från Björsäter, ett i Jönköping från Habo och ett i Borås från Molla i Gäsene hd. I Kalmar Museum, som äger tre stycken, bär en årtalet 1688.

Typen är vidare känd genom ett jordfynd från Lund. Bland de föremål, som efter lektor Bruzelius i Ystad hamnade i Statens Historiska Museum, finnes ett litet fyrkantigt kärl af bränd lera med oglaserad, glattputsad yta. Kärlet, fig. 21, är försedt med instämplade ornament af punktfyllda halfmånar, H-formiga figurer, liljekalkar och smärre rader af rosettfyllda rutor. Enligt en medföljande lös papperslapp anträffades kärlet inmuradt i ett tegelstensblock midt för norra kyrkogården mot Helgonabacken i Lund och beskrefs af Brunius år 1847.¹ Vid anträffandet skulle kärlet hafva varit försedt med lock af sten och innehållit ben. Finnaren hade en tid använt det som blomkruka och därvid borrarat det hål, som nu finnes i dess botten.

Kärlet är, så vidt jag känner, ensamstående bland alla de rika fynd, som gjorts i den lundensiska jorden. Det ansluter sig emellertid på det närmaste till såväl de nyss anförda mortlarna som till en hel grupp af rödlerstillverkningar i västra Sverige, företrädd förutom af mortlarna af sköraskar, klocklod, pannringar m. m., men framför allt af ljusstakar. De sistnämnda kunna delas i två stora grupper, tornformiga och fotangelformiga. Fotangelstakarna äro så inrättade, att de hafva fyra ljuspipor, som utgå från en och samma punkt, så att då tre pipor hvila på bordet, kan alltid den fjärde användas som ljushållare. De fördela sig hufvudsakligast i tre olika typer med jämn spridning öfver hela södra Sverige upp till södra Värmland, Närke och Östergötland i norr. Dessutom äro ett par exemplar kända från Uppland.

Lerljusstakar i såväl torn- som fotangelform förekomma äfven talrikt i Danmark, och då dessa tillhöra rödlerstillverkningarnas

¹ Jfr. Brunius, Skånes Konsthistoria. Lund 1850, sid. 344.

mest karakteristiska produkter, kan man tänka sig två alternativ, antingen att de exporterats hit från södra Sverige eller att hela rödlerindustrien har uppstått utanför vårt lands gränser och från västra Europa införts till oss.

För lösningen af denna fråga måste fotangelstakarna blifva de utslagsgifvande, ty de höra till sådana prononcerade typer, som knappast kunna tänkas uppkomna oberoende af hvarandra inom olika delar af världen.

Nu träffa vi emellertid dessa längre ner i Västeuropa, i Frankrike. Detta land är redan sedan antikens dagar känt för sin rika keramiska industri, och denna har fortsatt i landets sydvästra delar ända in i vår tid, framför allt i Bourg-sur-Gironde med dess stora rikedom på god lera. Till de här belägna lerdistriktet draga arbetare i mars månad för att »göra tegel», och först i november återvända de till hemmet. På arbetsplatserna inrätta de sig i små hyddor med sina medförda matförråd, och endast då och då besöker någon af arbetarna hemmet öfver en söndag för att hämta proviant och tvätt. Seden ser ut att vara urgammal.¹

Förutom tegel tillverkas äfven husgerådssaker i oglaserad rödbränd lera med glattputsade ytor, och det är icke osannolikt, att vi häruti ha att se en bondeindustri i förgrofvad fortsättning af antikens terra-sigillataindustri med dess fernissade rödlerprodukter. Till de föremål, som tillverkades, räknades i främsta rummet fotangelstakar och saltmortlar.² Äfven annat husgeråd såsom redskap för bakning tillverkades.

Mortlarna äro dels runda, dels fyrkantiga, och de sistnämnda förete fullständigt samma form som det ofvan beskrifna kärlet från Lund. Jag uppfattar fördenskull detta som en mortel tillhörande den grupp af lermortlar, som vi träffa högre upp i Sverige. Af största vikt är, att vi såväl här som i lerdistriktet i Bourg-sur-Gironde träffa de fotangelformiga ljustakarna. Just genom dessas förekomst inom bägge områdena kan inget tvifvel råda om den kul-

¹ Jullian, Chandelier gallo-romain. Société archéologique de Bordeaux XIV. Bordeaux 1889 s. 1 f.

² Daleau, Chandeliers et Mortiers en terre cuite. Soc. arch. Bord. XVII. Bordeaux 1892 s. 1 ff.

turella samhörigheten mellan de begge tillverkningsområdena för dessa föremål. De glattputsade ytorna i teglet förekomma på bägge ställena, och på bägge ställena äro fotangelformiga ljusstakar och mortlar de mest karakteristiska produkterna. Men i Frankrike synes industrien ha gamla anor, medan den i Sverige näppeligen torde vara äldre än 1500-talets början.

Till oss måste rödlerindustrien hafva kommit från västra Europa, och med den hafva vi gjort bekantskap med de tegelmortlar, som vi här och där hos svensk allmoge påträffa i mellersta och södra Sverige.

Ännu en liten grupp af mortlar återstår oss att nämna. Dessa äro af trä och svarfvade, fig. 22, men hafva helt och hållet formen af den vanliga järn- eller mässingsmorteln. Äfven stöten har fullständigt metallmorteln form. Typen är känd i sammanlagdt 12 ex. Lokalerna äro följande: Östergötland: Vadstena stad 2 st., Linköping 2 st., Skänninge 1 st., Högby, Göstrings hd. 1 st., Hogstad, Göstrings hd. 1 st., Torpa, Ydre hd. 1 st. Småland: Norra Småland 3 st. Västergötland: Herrljunga 1 st.

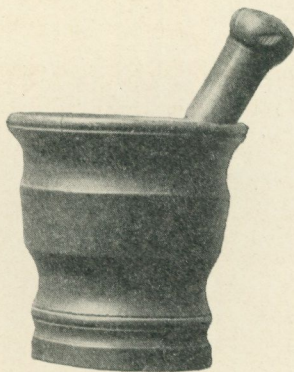

Fig. 22. Trämortel, Linköping. Nord. M. 82,432.
1/3 af nat. storl.

Som vi af ofvanstående sett förekomma de två sista grupperna inom de svarfvade pepparkrossarnes område men blott i de delar som ligga det stora mortelfattiga området i sydvästra Sverige närmast. Hvad lermortlarna vidkommer, måste äfven dessa räknas till de »fördrifna» typerna. I den tekniska framställningen — den rödbrända, oglaserade leran — bilda de en lokalt afgränsad grupp med sin fullständiga motsvarighet i södra Frankrike. Men de två föremålsformer, de fotangelformiga ljusstakarna och mortlarna, som utgöra gruppens mest karakteristiska produkter, äro desamma, som karakterisera dylika tillverkningar i Gironde. Särskildt är fotangelstaken en så markant företeelse, att allt tvifvel om kulturell samhörighet mellan de tvenne vidt skilda områdena i Frankrike och Sverige måste vara uteslutet. Utanför vårt lands gränser kunna vi följa fotangelstaken i rödbränd

lera till Jylland. Sedan upphör vår kännedom om dess utbredning i nordvästra Europa.

Att geografiskt förbindande lokaler mellan de sydsandinaviska rödlerprodukterna och de franska fattas får helt och hållet skrivas på kontot af det ringa intresse, man i västra Europa ägnat den inhemska etnografien.

Som jag hoppas få i annat sammanhang visa, har rödlerindustrin nått oss öfver Halland, och dess produkter hafva härifrån spridit sig inåt Sverige. Yngre typer hafva här trängt tidigare sådana framför sig. Och dessa tidigare typer träffas bland ljusstakarna numera i Skåne, kring Vänern samt i Östergötland och östra Småland. Som vi se, täcker denna utbredning af de tidigare, »fördrifna» ljusstakstyperna lermortlarnas utbredningsområde. Äfven lermortlarna hafva sålunda drabbats af samma öde som de svarfvade pepparkrossarna och före dem de pokalformiga trämortlarna: att hafva fått vika för modernare husgerädsformer.

Hvilka dessa modernare husgerädsformer varit, därpå lämnar den sist behandlade typen af svarfvade trämortlar svaret. Som vi sett, förekommo dessa i utkanten af de svarfvade pepparkrossarnes område, på gränsen mot det mortelfattiga området af landet. Då de äro kopior i trä af metallmortlar, måste de uppfattas som förelöpare för dessa sistnämnda, därvid dessas former allaredan börja vinna insteg, men man likväl ännu nöjer sig med att tillverka dem i det på orten befintliga materialet, i trä.

Nästa steg blir att metallmorteln själf håller sitt inträde, och då stoppas den gamla träattiraljen undan och hamnar i bästa fall i museerna. Så har nu i våra dagar skett. Snart har metallmorteln öfver hela landet utrotat de inhemska trämortlarna. Men då från det område af vårt land, som upptages af Halland jämte stora delar af Småland och Västergötland, så godt som inga trämortlar bevarat sig, måste metallmorteln här hafva redan för rätt lång tid tillbaka utträngt träformerna.

Sättet för progressionen i landet af de till denna husgerädsgrupp hörande typerna har redan vid flera tillfällen betonats. Likartade spridningsföreteelser kunna iakttagas inom de allra flesta af de olika föremålsgrupper, som utgöra vår allmoges bohag.

Här må blott sammanfattningsvis ännu en gång understrykas den geografiska fysionomi af landet, som vi af mortlarnas utbredning erhålla. De ålderdomligaste typerna träffas i ~~norra~~ Sverige ungefär uteslutan till Ljusnan och norrut. Härpå följer ett blandningsområde ner till Kolmården och Tiveden. Söder härom kommer så en tredje zon, den som i detta fall upptages uteslutande af de svarfvade pepparkrossarna, här och där insprängda af lermortlar. Denna upptager landen kring Vänern och Vättern samt går öfver södra Östergötland ner öfver östra Småland. Hit höra i detta fall äfven de två stora Östersjö-öarna, Öland och Gottland. Fastän geografiskt fullständigt afskildt från denna måste också Skåne räknas hit.

Orsaken till luckan mellan Skåne och de nyssnämnda delarna af Mellansverige ligger i att en fjärde kulturprovins skickar in en kil mellan dessa landområden. Denna sistnämnda provins har sin kärna i Halland och strålar uteslutan de af de halländska älfvarna och af med dem samhöriga vattensystem grundlagda samfärdsvägarna inåt landet samt förenar med Halland stora delar af Västergötland och Småland samt med södra Småland samhöriga delar af Blekinge till ett område. Detta område, som äfven inom andra grupper af husgeråd visar en mycket kraftig kontinental färgläggning, karakteriseras af att trämortlarna redan vid 1800-talets midt, då det museala samlandet begynte, utträngts af metallmortlar.

Att så varit förhållandet kan emellertid blott på indirekt väg ådagaläggas. Skulle man döma blott af det till museerna inkomna materialet, skulle man kunna påstå, att man aldrig känt bruket af kryddor i dessa landsändar, eftersom redskap för deras krossande saknas. Men förklaringen måste, som vi sett, ligga däri, att man ansett mortlar af järn och mässing för så alldagliga företeelser, att man icke funnit lönt att samla dem. Dylika brister i det etnografiska samlingsarbetet i landet vidlåda icke blott denna grupp af husgeråd. Och det må här sist som först sägas, att anledningen till tillkomsten af denna redogörelse för vår allmoges mortelformer var just den, att jag ville få ett tillfälle att påpeka, hur ofantligt viktigt det är, att samlingsarbetet riktar sin uppmärksamhet på *allt* husgeråd.

Det räcker icke att intressera sig blott för hvad som sticker i ögonen för att det ser kuriöst ut. Ett samlingsarbete, som skall tillfredsställa vetenskapliga kraf, får icke förbise någon enda småsak, denna må synas hur alldaglig som helst, bland alla de många som tillhöra folkets dagliga omgifning. Det är klart, att i dylika fall icke allt kan köpas eller införas till museer. Men då måste man genom uppteckningar ej blott af sedvänjor och tro inom olika delar af landet utan äfven genom inventeringar af de äldre hemmen försöka skaffa sig en öfversikt öfver, hur det normala hushållet tedde sig på den ena eller andra trakten. Att uppteckningar af sistnämnda slag måste i så stor utsträckning som möjligt kompletteras af fotografier och detaljbeskrifningar ligger i sakens natur.

Det är dylika uppteckningar, som jämte föremålsmaterialet i museerna först komma att kunna ge oss en säker utgångspunkt för de geografiska gränserna för olika typers utbredning. Och det är först då vi erhålla material att studera typgeografien, som vi kunna bedöma de olika typernas ålder såväl här hemma som ute i Europa. Den föremålsskatt, förhistorikern och konsthistorikern syssla med, visar snabba och ständiga formskiftningar och tillhör den stora internationella standardkulturen. Så är icke fallet inom etnografien. Här har man att räkna med en massa små områden, där kulturen genom större eller mindre möjlighet att tillägna sig nymodigheterna visar högre eller lägre grad af kulturell stagnation. I de aflägsnaste delarna af Europa träffa vi fördenskuil stagneringar på mycket tidiga stadier af folkens historia, och de nyheter, som hitta hit, äro redan vid sin framkomst för länge sedan förlegade i de egentliga kulturcentralerna. För att erhålla kunskap om olika kulturfenomens härstamning och ålder måste därför först de olika etnografiska områdena afskiljas, så att hvarje kulturellt geografisk enhet kan studeras för sig. Och för kronologiernas vinnande räcker arkeologiens typologi icke längre till, dessa måste erhållas med geografiska medel.